

УДК 745. 52 (477. 53)

Харковина Євгенія Григорівна,
аспірантка

Київського національного університету культури і мистецтв

ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРНАМЕНТИКИ КИЛИМІВ ПОЛТАВЩИНИ

На основі монографій, наукових видань, статей, збережених зразків килимових виробів Державного музею українського народного декоративного мистецтва розглянуто та проаналізовано художньо-стилістичні особливості рослинного і орнітоморфного мотивів в орнаменті килимів Полтавського регіону. Проведено диференціацію килимових виробів та висвітлено значення основних композиційних схем орнаментального ряду збережених зразків мистецтва килимарства Полтавщини.

Ключові слова: килимарство, орнамент, ткацтво, килим, Україна.

На основе монографий, научных изданий, статей, сохранившихся образцов ковровых изделий Государственного музея украинского народного декоративного искусства рассмотрены и проанализированы художественно-стилистические особенности растительного и орнитоморфного мотивов в орнаментике ковров Полтавского региона. Проведено дифференциацию ковровых изделий и освещены значения основных композиционных схем орнаментального ряда сохранившихся образцов искусства ковроткачества Полтавщины.

Ключевые слова: ковроткачество, орнамент, ткачество, ковер, Украина.

Based on the monographs, scientific publications, papers, samples carpet stored in State Museum of Ukrainian Folk Decorative Art reviewed and analyzed artistic and stylistic peculiarities of plant and ornitomorphic motifs in the ornamentation of carpets Poltava region. Were done differentiation of carpets and composite highlights the importance of basic schemes of a number of stored samples of ornamental art of carpet weaving of Poltava region.

Key words: carpets handmade, ornaments, weaving, carpet, Ukraine.

У лівобережних, центральних і подекуди в західних областях України здавна виготовляли килими переважно з рослинним орнаментом, їх ткали на Полтавщині, Чернігівщині та Київщині. Найбільше таких килимів вироблялося у Решетилівці, Дігтярях, Нових Санжарах та ін. осередках килимарства. Незважаючи на подібність композицій, вироби кожного килимарського осередку Полтавщини відзначаються своїми характерними особливостями. Так, у решетилівських килимах спостерігається значна різноманітність орнаментальних композицій з ритмічним укладом стилізованих і водночас мальовничо трактованих квітів, листя, галузок, що легко і вільно стеляться на світлому тлі, вирізняючи їх з поміж характерів килимів сусідніх регіонів.

Дослідження у сфері мистецтва килимарства України проводилося протягом тривалого часу багатьма науковцями та мистецтвознавцями: Д. Щербаківський,

В. Крижанівський, А. Жук, В. Пецанський, В. Василенко та ін., але тема саме килимарства Полтавщини залишається не розкритою у повній мірі. Вирішення цієї наукової проблеми є безперечно актуальною у сьогоденні, адже проведення досліджень про становлення та розвиток килимарства на Полтавщині як виду декоративно-прикладного мистецтва, сприятиме відродженню цього давнього виду прикладної творчості. Вирішення художньо-стилістичних особливостей орнаментики килимів Полтавщини обумовило актуальність написання даної статті у контексті вирішення загальної наукової проблеми.

Метою написання статті є детальне висвітлення художньо-стилістичних особливостей і композиційних структур орнаментики килимів Полтавського регіону, що у свою чергу сприятиме продовженню дослідження мистецтва килимарства України і вирішенню його основних наукових проблем.

Проблематика статті полягає у визначенні ступенів впливу художньо-стилістичних особливостей орнаментики на композиційну структуру і характер килимових виробів.

Головним завданням статті є з'ясування питань про вплив орнаментальних мотивів килимарства на формування стилістики та характеру орнаментів килимових виробів. З практичної точки зору, з'ясування поставлених завдань надасть можливість дослідникам, художникам декоративно-прикладного мистецтва поглиблювати ступінь вивчення у цій сфері, виявляючи якісно нові підходи у розробці орнаментально-композиційних ескізів українського килима сучасності.

Наукова новизна статті полягає у розкритті тісного взаємозв'язку художньої стилістики килимів і їхніх композиційних структур.

Орнаментальні особливості тканих виробів Полтавщини привернули увагу багатьох дослідників: І. Добрянської [3], Я. Запаско [5], О. Босого [2], Т. Кари-Васильєвої [8], А. Жука [4] та ін. Визначний дослідник та науковий діяч Я. Запаско у праці «Українські народні килими» акцентує увагу на технології фарбування текстильних матеріалів рослинними барвниками, наводить факти про формування килимарства на Полтавщині, але висвітлені дані потребують більш детального вивчення та опрацювання. Вказано способи та методи ткання килимових виробів на Полтавщині у монографії А. Жука «Українські народні килими», що викликають науковий інтерес для подальших досліджень та вивчень.

У праці науковця та дослідника О. Босого «Міф. Символ. Орнамент» розглянуто тісний взаємозв'язок і взаємовплив традиційних українських символів як носіїв міфологізованої свідомості нашого народу, що формують орнаментальний стрій українських художніх виробів. Автор подає визначення понять орнаментальних компонентів та окреслює саму структуру орнаментики в цілому, але наведені дані потребують більш розгорнутого висвітлення та вивчення [2].

Як зазначено у багатотомному виданні «Історія українського мистецтва», кустарно-промислове виробництво килимів особливо розвинулося на Полтавщині наприкінці XIX – поч. XX ст. і нараховувало понад 3,5 тисячі кустарів і ремісників, які займалися виготовленням полотна, рушників, ряден, килимів на замовлення та для вільного продажу [8, с. 54].

Прогресивні науковці, що прагнули наближення до самих джерел народної творчості, організовували експедиції в села Антипівка, Остап'є, Богданівка, Рятки,

Комарівка, Гельмязів, Яреськи, Чернобай та ін., збирали стародавні художні речі, замальовували народні взірці. Одним з невтормних наукових дослідників став А. Жук, мистецтвознавчі праці якого зібрали та широко представили зразки орнаментального ряду тканих виробів. Зокрема, у праці «Українські народні килими» автор надав для науковців та поціновувачів традиційного ужиткового мистецтва широкий фактичний матеріал у вигляді ілюстративного ряду різноманітних рослинних, геометричних, зооморфних та орнітоморфних мотивів орнаментів для опрацювання та вивчення [4].

У літературі з опанування мистецтва килимарства художні особливості килима розглядаються переважно на двох рівнях. На першому рівні основна увага приділяється вивченню орнаменту, на другому – логіці композиційної структури декору. Системне вивчення килимів Полтавщини на рівні композиційної побудови передбачає цілісний розгляд матеріалу. Композиційні схеми об'єднують килими, декоровані як рослинним, так і геометричним орнаментами, оскільки відповідають загальним принципам укладання орнаменту на тканий площині.

Художньо-стилістичні риси килимового декору притаманні килимовим виробам, що виготовляються на усій території України. Художня система килима Полтавщини, частина мистецтва килимарства України, несе яскраво виявлений відбиток його особливостей. Вивчення регіональних варіантів і локальних особливостей необхідне у справі відродження килимарства України у всій багатоманітності композиційних схем і колірних вирішень.

Художня система килимів Полтавського краю певною мірою може стати моделлю, у якій відображається різноманітна варіативність килима України, виявляються шляхи розвитку кожної з окреслених орнаментально-композиційних схем. Плавність композиції килимових рисунків характеризується нечітко окресленими контурами і перебуває у тісній взаємодії з тонально-хроматичними вирішеннями. Цьому сприяє сама техніка ткацтва: спочатку виготовляється орнамент, а після – відбувається заповнення тла та поліхромних ділянок килима. Фон та орнаментальне заповнення як складові композиційної будови несуть різне декоративне навантаження.

Українські килимові вироби, залежно від їхнього функціонального призначення, техніки виготовлення, місця, що вони займали в інтер'єрі, мали і відповідні назви: килим, коверець, ковер, коць, залавник, налавник. Ковер, коць, коверець – ткани виробі з довгим стриженням ворсом, що створюється шляхом прив'язування до ниток основи спеціальних вузликів з кольорової пряжі, після того як килим завершували, цей ворс підстригався. Завдяки цьому прийому рисунок утворювався лише з лицьової сторони. Його характер залежав від висоти та щільності ворсу. Такі вироби дорого коштували і тому їх використовували переважно в заможних сім'ях як для утеплення, так і для окраси стін. Широкого ж розповсюдження набули ліжники, виткані з грубих вовняних ниток з високим ворсом. Існували також «полавники» – довгі вузькі килими з поперечним або повздовжнім орнаментом. Безпосередньо «килим» застосовувався для естетичної завіси стін, накривання столів, покривання лав і скринь. Саме тому на орнаментальне навантаження килима зверталася особлива увага [5; 9; 10; 11].

Художні особливості килимів Полтавщини визначає раціональна організація тканого простору. Серед основних рис художньої системи килимів виділяється здатність

творити замкнену цілісність, якій підлягають усі виражальні засоби. Плавні тональні переходи різноманітних кольорів і відтінків, що заповнюють тло тканого виробу, контрастні підсилення зображуваних стилізованих форм в орнаментах килимів втілюють виразні поєднання, що характерні саме для мистецтва килимарства Полтавщини. Базовим об'єднуючим інструментарієм усієї системи є ритм, що існує між елементами орнаментальної композиції виробу. Завдяки ритму у килимі формується виразний гармонійний лад: усталена архітектоніка композиційних схем, співмірність величин, логічна впорядкованість ліній і плям, редукція об'ємів з переходом до повної площинності зображуваного, лаконічність у доборі барв і колористичні узагальнення.

Техніка килимарства зумовлює художні особливості килимів та їхній розмір. Вона буває рахункова, що застосовується на горизонтальних верстатах, за її допомогою отримують геометричний орнамент, та гребінцева, що притаманна вертикальному верстату. Саме вона надає можливості створення малюнків рослинного характеру [4].

В основі килимів Полтавщини найчастіше зустрічається звивиста гілка з великою кількістю квітів, пуп'янків, різноманітної конфігурації листочків, гілочок. Майже обов'язковим елементом є зображення птахів, які створюють враження живописності і особливої казковості. У свій час великий український письменник М Гоголь, милуючись роботами полтавських килимарниць, зауважив, що їхні квіти нагадують птахів, а птахи – квіти. Казкові квіти квітнуть на килимах Полтавщини. У кожній роботі зібрано все найкраще, що майстер спостерігає у природі. Квіти, пуп'янки, ягідки килимарницею зображені достатньо умовно, площинно. Квітки зображено наче у розрізі, майстриня детально передає усі деталі внутрішньої будови – пелюстки, тичинки та ін. Килимарниця намагається колірними сполученнями передати всю красу квітки, навіть те, що, на її думку, криється всередині. Для килимів з рослинним орнаментальним мотивом типовим є живописна лінія всього малюнка, соковиті форми квіткових мотивів, тонка грація кольорів у вирішенні квітів. Тонке відчуття кольору і живописність у трактуванні рослинних мотивів виділяє полтавські килими як унікальне явище українського народного мистецтва [7, с. 293–303].

Специфіка мистецтва килимарства Полтавщини полягає у застосуванні пухнастих вовняних ниток, що надають виробу масивності та розраховані здебільшого на площинний огляд. Так звана техніка «кругляння» або «вільної нитки» застосовується при тканні на вертикальному верстаті килимів переважно з квітковим орнаментом. Кожен рапорт орнаменту плететься окремо, потім обплітається тло, таким чином створюються фактурні концентричні контури навколо головного зображення. Різноколірне піткання переплітається з основою непрямыми хвилястими смугами та йде у різних напрямках за контурами квітового візерунка, що укладається рядами, гірляндою, шахівницею. До того ж нитки для заповнення площин узору і тла добираються різних відтінків, уникаючи локального кольору, передусім на значних за площею ділянках тла для досягнення «тонального мерехтіння», фактурних переливів, плавного «вливання» кольору у колір, що надає килимам особливої наспівної жвавості [4, с. 28–31].

Однією з найважливіших системних ознак орнаментальних малюнків килимів є ритм. Адже ритм – це властивість, що характерна для багатьох явищ природи, так і життя людини у цілому. А відтак саме ритм дав початок і орнаменту як явищу мистецтва

та культури. Як тільки до окремого штриха чи більш складного зображення додається ще один елемент, виникає нова прикмета, що характеризує зв'язок між іншими, це – інтервал, просторовий і часовий. Таким чином, як втілення реалій світу в декоративному мистецтві, відчуття ритму створюється чергуванням матеріальних елементів (мотивів) у просторі та чергуванням інтервалів. Простий ритм утворюється при рівномірному повторенні однакових елементів та інтервалів (він має назву «метричний»). Складний ритм утворюється шляхом поєднання (накладання) простих або однохарактерних елементів. Однакові елементи починають складатися у метричний ряд, коли їх три і більше. У залежності від ритмічної побудови орнаменти поділяються на статичні і динамічні. Важливе значення для ритму орнаментальної смуги має напрям (вправо – вліво, вгору – вниз, від центру – до центру). У сітчастих композиційних схемах орнаменту ритм елементів здійснюється в 4-х напрямках. На емоційно-візуальному рівні ритм сприймається глядачем як монотонний спокій, і легке хвилювання, і стрімка рішучість [2, с. 66].

Також велику роль у композиційній структурі килимів Полтавщини відведено каймі. На відміну від орнаментів, що безкінечно повторюються, окремий предмет може сприйматися цілісною, завершеною композицією замкнутого характеру за наявності рамок, що чітко вказують на завершеність форми і окреслюють межі.

Орнаментальна кайма, що розміщується по контуру композиції – найбільш поширений спосіб такого завершення, адже без обмеження каймою орнамент виглядає ніби вирізаним із великого шматка рапортної системи зображення. Тому орнаментальна кайма ще більше підкреслює цілісність декорованої речі, орнаментально виділяє центр композиції. Внутрішнє поле при цьому може залишатися вільним або заповнювати рівномірним орнаментом інакшого ритму, ніж на каймі. Часом кайма досить насичена чіткими контрастними деталями збагаченої форми, тоді вона слугує головною прикрасою речі. Прикладом різноманітних варіантів кайми слугує традиційний український килим [9].

Значного розвитку набуло килимарство на Лівобережжі. Пам'ятки Полтавщини, Чернігівщини та Слобожанщини мають багато спільних рис, водночас відрізняються за композиційними структурами, колористичним вирішенням [2, с. 58 – 60]. Для килимів цих регіонів характерні вертикально орієнтовані форми, широке використання гребінцевої, рахункової та ворсової технік ткацтва.

Збірка килимів XVIII–XX ст. (серед них кілька десятків із витканими датами) Державного музею українського декоративного мистецтва демонструє формування єдиного національного стилю і, водночас, розмаїття регіональних особливостей. Збірка килимових виробів саме Полтавського регіону налічує понад 300 зразків: з них 213 – ідентифікованих архівних та 115 – вже більш сучасних. Значний інтерес становить унікальний килим гетьмана Данила Апостола, знайдений у його могилі [3].

Рослинна орнаментика килимів представлена мотивами галузки, букета, квітки, вазона, вінка та деревоподібними образами. Рослини за своїм трактуванням наближені до природних прототипів, а також значно видозмінені. Галузки різноманітні – у вигляді паростка (КТ – 52, КТ – 28, КТ – 47, вертикально визначеною ламаною побудовою (КТ – 159, КТ – 85, КТ – 64, вигнутим вправо чи вліво (КТ – 81, КТ – 70, КТ – 32),

S-подібним стеблом (КТ – 76, КТ – 27, КТ – 54, КТ – 18), з кількома розгалуженнями (КТ – 74, КТ – 16, КТ – 45, КТ – 80).

Такі дані безперечно свідчать про те, що на нині велика увага приділяється не тільки збереженню традиційного килимарства Полтавщини, а й відродженню його самобутності та унікальності.

Творчі здобутки сучасних майстрів-килимарів Н. Бабенко та Л. Товстухи почали відроджувати традиційне мистецтво килимарства на Полтавщині. Їхні вироби презентували Україну на міжнародному рівні. О. Бабенко, М. Кріль, В. Вакуленко, І. Пілюгін, П. Шевчук, родина Левадні – сучасні майстри, члени Національної спілки майстрів народного мистецтва України, які продовжують виготовляти килими на Полтавщині. Килими, виконані решетилівськими майстрами, відзначаються як мистецькою так і технічною довершеністю.

Феномен Полтавського килима безумовно вимагає подальших досліджень і вивчень.

Література:

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренко, составленные в 1846 г. : в 3 ч. – Ч. 3 / Н. Арандаренко. – Репр. воспроизведение изд. : Полтава : Типография Губернского Правления, 1852 . – Харьков : САГА, 2012 . – 248 с. – Серия. Полтавское историческое наследие. 2. Босий О. Міф. Символ. Орнамент : метод. посіб. / О. Босий. – Вінниця : ФОП Данилюк В. Г., 2011. – 120 с. 3. Василенко В. Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии. Вып.1. Прядение и ткачество в Зеньковском и Миргородском уездах. / В. Василенко. – Полтава : Типо-литогр. И. Дохмана., 1900. – 111с. 4. Жук А. Українські народні килими / А. Жук. – Київ : Наук. думка., 1966. – 120 с. 5. Запаско Я. Українське народне килимарство / Я. Запаско. – Київ : Мистецтво., 1973. – 110 с. 6. Історія українського мистецтва. У 5 т. Т.4 / НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; голов. ред. Г. Скрипник, ред. Т. В. Рубан. – Київ, 2006. – 760 с. : іл. 7. Прусевич А. Ковровое производство в Подольской губернии // Кустарная промышленность в Подольской губернии. / А. Прусевич. – Київ, 1916. – С. 293–303. 8. Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вып. 4. Кн. 2 / Редкол. : Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Киридан А. М. та ін. – Полтава : Дивоцвіт, 2008. – 472с. : іл. 9. Риженко Я. Килимарство та килими Полтавщини / Я. Риженко. – Полтава, 1928–161 с. 10. Титульний етнос : здобутки, втрати. : зб. ст. (за матеріалами наук.-практ. конф. 21–22 верес. 2000 р.) / ред. О. В. Белько [та ін.] ; Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтавський краєзнавчий музей, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. – Полтава ; Опішня : Дивосвіт, 2002. – 120 с. 11. Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Кн. 2. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – 544 с. : іл.